บทที่ 5

บทสรุป

การวิจัยในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์การวิจัย คือ 1) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ปรากฏตามคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ในพระสุตตันตปิฎก 2) เพื่อสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ปรากฏตามคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ในพระสุตตันตปิฎก 3) เพื่อนำเสนอแนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ปรากฏตามคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ในพระสุตตันตปิฎก

การวิจัยครั้งนี้ใช้เทคนิคการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เป็นเทคนิคหลัก มี 3 ขั้นตอน คือ **ขั้นตอนที่ 1** เป็นการวิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ปรากฏตามคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ในพระสุตตันตปิฎก ส่วน**ขั้นตอนที่ 2** เป็นการสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ปรากฏตามคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ในพระสุตตันตปิฎกและ**ขั้นตอนที่** 3 นำเสนอและตรวจสอบแนวคิดการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ที่ปรากฏตามคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เฉพาะคหปติวรรคในพระสุตตันตปิฎก

สรุปผลการวิจัย

1. วิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎก

จากการวิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎก มีพระสูตรที่เกี่ยวกับการพัฒนาพฤติกรรมอยู่ 6 พระสูตร มีหลักธรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาพฤติกรรมปรากฏอยู่ในพระสูตรทั้งหมด 7 หลักธรรม และจำแนกตามความแตกต่าง ความสามารถของมนุษย์ มีแนวคิดการพัฒนามนุษย์อยู่ 3 ระดับ คือระดับสติปัญญาปานกลาง ระดับสติปัญญาน้อย และระดับที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนา

2. สังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎก

ผู้วิจัยสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎกได้แนวคิดการพัฒนามนุษย์ 3 ระดับ คือ ระดับสติปัญญาปานกลาง ระดับสติปัญญาน้อย และระดับที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนา มีองค์ประกอบของการพัฒนาในแต่ละ

ระดับ คือ 1) ด้านวิธีการสอน 2) กลวิธีและอุบายประกอบการสอน 3) ด้านเนื้อหาในการพัฒนาพฤติกรรม 4) ผลที่เกิดจากการได้รับการแสดงพระธรรมเทศนา

3. นำเสนอแนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎก

การนำเสนอแนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎกมีแนวคิดการพัฒนามนุษย์ 3 ระดับ คือระดับสติปัญญาปานกลาง ระดับสติปัญญาน้อย และระดับที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนา ซึ่งแต่ละระดับบุคคล มีองค์ประกอบของการพัฒนาคือ 1) ด้านคุณสมบัติของผู้สอน 2) ด้านองค์ประกอบของกลุ่มเป้าหมายที่แสดงธรรมสอน 3) ด้านอาการลักษณะวิธีตอบปัญหา 4) ด้านลีลาการสอน 5) ด้านวิธีการสอน 6) ด้านหลักการสอน 7) ด้านกลวิธีและอุบายประกอบการสอน 8) ด้านเนื้อหาในการพัฒนาพฤติกรรม 9) ด้านการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมหลังได้รับฟังการแสดงพระธรรมเทศนา

อภิปรายผลการวิจัย

จากการสังเคราะห์การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา:การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎกสามารถสรุปและอภิปรายผลนำเสนอเป็นแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในปัจจุบันได้ดังนี้

แนวคิดการพัฒนามนุษย์จากพระสุตตันตปิฎก

แนวคิดการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนาที่ได้จากการสังเคราะห์พระสุตตันตปิฎกนั้น ผู้วิจัยได้จำแนกการพัฒนาออกตามหลักความแตกต่างของบุคคล โดยในที่นี้ได้จำแนกออกได้ 3 ระดับ ซึ่งแต่ละระดับมีองค์ประกอบที่เหมือนกันและแตกต่างกันสามารถแยกอธิบายตามแต่ละองค์ประกอบของการพัฒนาได้ดังต่อไปนี้

แนวทางการพัฒนามนุษย์ในปัจจุบันมีมากมายหลายทฤษฎี หลายแนวทาง หลายแนวคิดที่เน้นการพัฒนาเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงทางสังคมโลก โดยเฉพาะที่มาจากตะวันตกของซีกโลก ซึ่งแนวทางการพัฒนาดังกล่าวล้วนเป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการทางวัตถุ เป็นการพัฒนาภายนอก คำนึงถึงผลตอบแทนเป็นเงิน เป็นทรัพย์สิน เป็นวัตถุมากกว่าความเจริญทางด้านจิตใจและความดีงาม ทำให้การพัฒนาในปัจจุบันยึดถือหลักการปฏิบัติหลักการพัฒนาตามแนวทางทฤษฎีทางตะวันตก เป็นหลัก

ซึ่งแนวทางทฤษฎีตะวันตกดังกล่าวนั้นมุ่งเน้นพัฒนาคนเพื่อตอบสนองความต้องการขององค์กร มุ่งพัฒนาคนเพื่อทำผลกำไรให้องค์กร พัฒนาคนในฐานะเป็นทรัพยากรบุคคล คือทุนมนุษย์ที่จะต้องทำงานเพื่อให้มีผลกำไรให้กับองค์กร

ดังนั้นการพัฒนาจึงมุ่งเน้นเรื่องความชำนาญ เรื่องความสามารถในการผลิต เช่น เรื่องความสามารถในการทำงาน การเพิ่มผลผลิต การฝึกอาชีพ การฝึกความชำนาญในการทำงาน ซึ่งแตกต่างจากแนวทางการพัฒนาทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการพัฒนาที่ตัวบุคคล เป็นหลักการพัฒนาที่มุ่งเน้นให้คนมีความสุขในการดำเนินชีวิต รู้และเข้าใจความเป็นจริงของสังคมโลก มีหลักการกิน อยู่ อย่างพอเพียง มีความสุขสงบ รู้จักคิดพิจารณาด้วยเหตุและผล และดำรงชีวิตอย่างมีสติ

การนี้ แนวทางในการพัฒนามนุษย์ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกซึ่งเป็นหลักคิดของทางฝั่งตะวันออก และมุ่งเน้นการพัฒนาตามธรรมชาติของมนุษย์นั้น จึงเป็นสิ่งที่มีคุณค่าในการศึกษาวิเคราะห์สังเคราะห์ให้เห็นแนวทางการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธเจ้าอันเป็นหลักการพัฒนาที่ให้ผลคือความสงบร่มเย็นของบุคคลที่ได้รับการพัฒนา

การพัฒนามนุษย์ตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกนั้นแสดงให้เห็นแนวทางการพัฒนาซึ่งไม่เพียงแต่ให้ผลกำไรในองค์กรเท่านั้น แต่ยังส่งผลถึงชีวิตจิตใจที่สงบร่มเย็น ทำงานอย่างมีความสุข มีความพอเพียงในการใช้ชีวิต

หลักการพัฒนาดังกล่าวนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลว่ามีระดับสติปัญญา ความสามารถ ศักยภาพในการพัฒนาในระดับไหน แล้วจึงทรงใช้องค์ประกอบอย่างอื่นในการพัฒนา ซึ่งจากที่ผู้วิจัยสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนาจากพระสุตตันตปิฎกนั้นมีปรากฏอยู่ 3 ระดับคือ

1. **ระดับสติปัญญาปานกลาง** (วิปจิตัญญู) บุคคลระดับนี้เป็นบุคคลที่มีพัฒนาได้ดีหากได้รับการพัฒนาอย่างถูกต้อง โดยหมั่นฟังคำบรรยาย พูดให้ฟังบ่อย ให้โอกาสในการทำงาน ในช่วงแรกอาจจะต้องให้ฝึกทำงานก่อน โดยมีผู้รู้ให้คำแนะนำสั่งสอนในการทำงาน หรือต้องอาศัยพี่เลี้ยงให้ช่วยดูแลในช่วงแรก

2. **ระดับสติปัญญาน้อย** (เนยยะ) บุคคลระดับนี้ถึงแม้สติปัญญาน้อยแต่ก็มีโอกาสพัฒนาได้ เพียงแต่การพัฒนานั้นอาจมีข้อจำกัดบ้างตามแต่สติปัญญาของบุคคลระดับนี้ที่ค่อนข้างมีจำกัด

การพัฒนาบุคคลระดับนี้จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ฝึกอบรม หรือนักพัฒนาจะต้องมีความอดทนพูดสิ่งที่เคยพูดมาซ้ำแล้วซ้ำอีกเพื่อเตือนความจำ หรือบอกระเบียบวิธีปฏิบัติรวมไปถึงพาทำลงมือปฏิบัติให้ดู บุคคลระดับนี้จึงจะเข้าใจและสามารถทำได้

3. **ระดับที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนา** (ปทปรมะ) บุคคลในระดับนี้ในทางพุทธศาสนาให้คำอธิบายว่าเป็นผู้มี "บท" เป็นอย่างยิ่ง คือรู้เฉพาะตัวอักษรที่บอกไปไม่สามารถเข้าใจความหมายที่ลึกซึ้งได้

ดังนั้น การพัฒนาบุคคลระดับนี้จึงถือว่าเป็นระดับการพัฒนาที่ยาก การอบรมสั่งสอน การบรรยาย การฝึกปฏิบัติไม่สามารถที่จะพัฒนาบุคคลในระดับนี้ได้ เพราะบุคคลระดับนี้ไม่พร้อมต่อการพัฒนา ต้องอบรม สั่งสอน เท่าที่จะทำได้ให้บุคคลเหล่านี้สั่งสมองค์ความรู้เอาไว้จนกว่าจะมากพอที่จะเข้าใจและพัฒนาได้

การจำแนกบุคคลออกตามแนวทางการพัฒนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกนี้แสดงให้เห็นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชี้ให้เห็นถึงทิศทาง แนวทาง และวิถีทางของการพัฒนาที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคล ความสามารถของบุคคล ศักยภาพของการเรียนรู้ สติปัญญาที่มีส่วนสำคัญในการพัฒนาของแต่ละบุคคลเป็นหลัก

ซึ่งหลักการต่างๆ ดังกล่าวนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวางไว้ให้เป็นแนวทางการพัฒนามาก่อนหลักการทฤษฎีทางตะวันตกที่เราศึกษากันอยู่ในปัจจุบันเสียอีก จึงเป็นสิ่งที่น่าเสียดายที่สิ่งดีมีอยู่ในพระพุทธศาสนาไม่มีใครให้ความสนใจเท่าที่ควร แล่นตามกระแสการพัฒนาทางตะวันตกที่มุ่งเน้นไปทางสนองต่อความอยากได้ อยากมี อยากเป็น เกิดความทุกข์เข็ญตามกิเลสตัณหาของตัวเองไม่มีที่สิ้นสุด

นอกจากกลุ่มเป้าหมายที่จำแนกเป็นระดับบุคคลตามหลักการเรียนรู้ความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้วยังปรากฏองค์ประกอบของการพัฒนาในแต่ละระดับอีกด้วย โดยแต่ละระดับของกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนาประกอบด้วยองค์ประกอบของการพัฒนาที่เหมือนกันบ้างแตกต่างกันบ้างตามแต่บริบท เวลา และสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมสอนซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้

1. **ด้านคุณสมบัติของผู้สอน** คุณสมบัติของผู้สอนนับว่ามีอิทธิพลอย่างมากต่อการเรียนรู้และการพัฒนาของบุคคลแต่ละระดับ หากผู้สอนไม่มีคุณสมบัติที่ดีงาม น่ายกย่อง น่าเคารพ น่าเลื่อมใสศรัทธาแล้ว การที่จะพัฒนาคนอื่นย่อมเป็นไปได้ยาก การที่จะทำให้คนเชื่อถือสิ่งที่เราสอน เราพูด จำเป็นอย่างยิ่งที่บุคลิกลักษณะเหล่านี้ต้องมีอยู่ในตัวผู้สอนนอกเหนือจากองค์ความรู้ที่จะสอน คุณสมบัติของผู้สอนนี้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่จะทำให้ผู้ฟังนั้นเกิดการเรียนรู้ เกิดการพัฒนา เพราะเห็นตัวอย่าง มีรูปแบบที่ดีงามในการพัฒนา

2. **ด้านองค์ประกอบของเป้าหมายที่ทรงแสดงธรรมสอน** องค์ประกอบของเป้าหมายนี้ต้องอาศัยการสังเกต ความฉลาด ความมีไหวพริบของผู้ที่สอนหรือผู้ฝึกอบรมที่จะต้อง

สังเกตให้ได้ว่ากลุ่มเป้าหมายหรือบุคคลที่เราจะสอนนั้นมีความสนใจด้านใดเป็นพิเศษ หากผู้สอนหรือผู้ฝึกอบรมสามารถตอบคำถามหรือพูดในสิ่งที่กลุ่มเป้าหมายสนใจ ก็จะทำให้การพัฒนานั้นได้ผลดียิ่งขึ้น เหมือนให้ยาถูกโรค

ดังนั้น สิ่งที่ผู้สอนหรือผู้ฝึกอบรมควรพิจารณาในตัวหรือกลุ่มเป้าหมายคือความสนใจในด้านใด เรื่องใดเป็นพิเศษแล้วเลือกหัวข้อนั้นในการสอน ในการบรรยายก็จะทำให้กลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนาได้รับการพัฒนาเข้าใจและพัฒนาได้เร็วยิ่งขึ้น

3. **ด้านลักษณะวิธีตอบปัญหา** เป็นเครื่องแสดงคุณลักษณะของความเป็นผู้รู้ของผู้สอนที่มีต่อการซักถาม การถามตอบ หรือถามในสิ่งที่ตัวเอง/ผู้เรียนสงสัยและต้องการรู้คำตอบ ถือได้ว่าเป็นลักษณะการพัฒนาที่รวดเร็ว ไม่เสียเวลามากนัก เพราะผู้สอนหรือผู้ฝึกอบรมจำเป็นที่จะต้องใคร่ควรคิดพิจารณาถึงวิธีการตอบปัญหาให้ดี และควรตระหนักให้ดีว่า ปัญหาแต่ละปัญหานั้นจะมีอิทธิพลทางความคิดของผู้ฟัง หากผู้ฟังเข้าใจผิดไปจากประเด็นที่ผู้สอนต้องการจะสื่อจะทำให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจผิดและปฏิบัติผิดไปด้วย นำไปสู่เป้าหมายที่ผิด หรือไปไม่ถึงเป้าหมายที่วางแผนเอาไว้

ลักษณะวิธีตอบปัญหาถือเป็นเรื่องที่สำคัญที่จะช่วยให้ผู้ฟังได้เข้าใจชัดเจนขึ้นในสิ่งที่ตัวเองสงสัย การตอบปัญหาจึงควรระมัดระวัง ควรพิจารณาให้ดีถึงประเด็นคำถามแล้วหาวิธีตอบให้เหมาะสมและดีที่สุด จะเป็นประโยชน์ต่อทั้งผู้สอน ผู้ฝึกอบรม และผู้ที่รับการพัฒนา

4. **ด้านลีลาการสอน** ด้านลีลาการสอนเป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งที่สามารถจะส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาของกลุ่มเป้าหมายได้ เพราะลีลาการสอนนั้นเปรียบเสมือนแรงจูงใจของผู้สอนในการที่จะปลอบชโลมใจในเวลาที่หดหู่ สร้างขวัญกำลังใจในเวลาที่เหนื่อยล้าจากการฟังบรรยายหรือในการปฏิบัติ

การสร้างแรงจูงใจเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนา เพราะถ้าหากผู้ที่รับการพัฒนาขาดแรงกระตุ้นจากตนเอง ขาดแรงจูงใจในการเรียนรู้ ในการที่พัฒนาตัวเอง ถึงแม้จะอยู่ฟังในห้องบรรยายหรือกำลังฝึกปฏิบัติอยู่ก็ตาม ก็จะทำโดยขาดชีวิตชีวา ไม่มีความสุขในการเรียนรู้

ฉะนั้นลีลาการสอนจึงมีส่วนที่จะช่วยให้กลุ่มเป้าหมายเหล่านี้เกิดแรงกระตุ้น มีความคิดสร้างสรรค์ ใฝ่เรียนรู้ในบทบาทหน้าที่ของตัวเองด้วยความเต็มใจ ผู้สอนจึงควรมีทักษะเหล่านี้ประกอบการพัฒนา จึงจะทำให้แนวทางการพัฒนาประสบผลสำเร็จ

5. **ด้านหลักการสอน** ด้านหลักการสอนนี้เป็นแนวทางที่ทำให้ผู้เข้ารับการอบรมหรือพัฒนาสามารถที่จะเข้าใจได้ง่าย ง่ายต่อการรับรู้ เพราะเป็นแนวทางที่เริ่มจากจุดเริ่มต้น ผู้ที่มาใหม่ก็สามารถที่จะเรียนรู้ไปพร้อมกันได้ เพราะด้านหลักการสอนนี้ผู้สอนหรือนักพัฒนามนุษย์

จะต้องสอนจากสิ่งที่ง่ายไปหายากและค่อยๆลึกลงไปตามลำดับ และสิ่งไหนสามารถที่จะแสดงให้ดูได้ ให้เห็นได้ก็ควรแสดงหรือทำให้ดู เพราะหลักการหรือแนวทางบางอย่างใช้การทำให้ดู หรือได้เห็นรูปภาพก็จะทำให้เข้าใจมากยิ่งขึ้น ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

นักพัฒนาจึงควรมีหลักการสอนที่ชัดเจน และเลือกให้เหมาะกับสถานการณ์ บุคคล รวมถึงการฉลาดในการรู้จักใช้หลักการสอนในเวลาที่เหมาะสม ถูกที่ ถูกเวลา จึงจะบรรลุเป้าหมายในการพัฒนา

6. **ด้านวิธีการสอน** ด้านวิธีการสอนนี้เป็นสิ่งที่นักพัฒนามนุษย์จะต้องทำความเข้าใจให้ชัดเจน แจ่มแจ้ง เพราะเป็นการเลือกใช้วิธีการพัฒนาเพื่อให้เหมาะกับกลุ่มเป้าหมาย ถ้าหากกลุ่มเป้าหมายที่มีจำนวนเยอะ ควรใช้วิธีสอนที่เป็นแบบบรรยาย หากกลุ่มเป้าหมายมีเป็นกลุ่มเล็กๆวิธีการสอนควรเป็นการสนทนา และหากมีคนเดียวหรือกลุ่ม 2-3 คน ควรใช้วิธีการสอนแบบตอบปัญหาเพื่อให้เหมาะกับกลุ่มเป้าหมาย

การใช้วิธีการสอนที่เหมาะกับกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนาจะทำให้เกิดประสิทธิภาพในการพัฒนาเพิ่มมากขึ้น และลดต้นทุนในการจัดเตรียมสถานที่ ค่าวัสดุอุปกรณ์อื่นๆด้วย

7. **ด้านกลวิธีและอุบายประกอบการสอน**

กลวิธีและอุบายประกอบการสอนถือว่าเป็นองค์ประกอบของการพัฒนาที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง หากนักพัฒนามีกลวิธีและอุบายประกอบการสอนก็จะทำให้ผู้ฟังได้รับความสนุกสนานโดยสอดแทรกเนื้อหาแง่คิดที่จะสอนไปในตัว

การใช้นิทานชาดกหรือนิทานอีสปประกอบการสอนจะทำให้ผู้ฟังเพลิดเพลินสนุกสนานไปในตัว รวมทั้งการรู้จักยกข้ออุปมาอุปไมยเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่างสิ่งที่นักพัฒนาหรือผู้สอนอยากให้ผู้ฟังเข้าใจ

การรู้จักใช้กลวิธีและอุบายประกอบการสอนจะทำให้นักพัฒนาไม่ยึดติดกับวิธีการเดิมๆหรือแนวทางเดิมๆ รู้จักจังหวะโอกาส รู้จักยืดหยุ่น รู้จักเลือกคนที่เป็นเป้าหมายในการพัฒนา ถือว่าเป็นเทคนิค หรือกลวิธีและอุบายประกอบการสอนที่มีส่วนช่วยนักพัฒนาได้อย่างดีหากรู้จักใช้ในสถานการณ์ที่เหมาะสม

8. **ด้านเนื้อหาในการพัฒนาพฤติกรรม** ด้านเนื้อหาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงใช้ในการพัฒนากลุ่มเป้าหมายแต่ละระดับนั้นจะแตกต่างกันออกไปตามแต่ศักยภาพ ความสามารถในการเรียนรู้ของแต่ละบุคคลหรือกลุ่มเป้าหมาย

ในระดับของกลุ่มเป้าหมายที่มีสติปัญญาปานกลาง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเน้นย้ำถึงแนวทางการปฏิบัติที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตอย่างเรียบง่ายและวางแนวทางการปฏิบัติ ระเบียบแบบแผน หลักเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข อย่างเช่น เรื่องความสันโดษ ที่มี

หัวใจสำคัญอยู่ที่การรู้จักพอเพียงในทุกสิ่ง รู้และเข้าใจในการบริโภคสิ่งของ การไม่ใช้จ่ายไม่ฟุ่มเฟือย ใช้ปัญญาคิดพิจารณาถึงความเหมาะสม ควรมองถึงความเป็นประโยชน์มากกว่าการสนองความต้องการของตนเอง

การสำรวมในอินทรีย์ คือการสำรวมระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อกระทบหรือสัมผัสกับสิ่งใด เปรียบเหมือนเครื่องตัดกิเลสเครื่องผูกพันอันจะก่อเกิดความวุ่นวาย ทุกข์เข็ญในลำดับต่อไป เป็นการย้ำให้ผู้ฟังทั้งหลายตะหนักถึงความสำคัญของประสาทสัมผัสทั้งหมดของคนเราว่าหากไม่รู้จักระมัดระวัง ปล่อยตัวปล่อยใจ ตามใจตัวเองโดยไม่มีการยับหยัง ไม่มีสติคิดให้รอบครอบ ปล่อยใจไหลตามกิเลส สิ่งเหล่านี้เป็นบ่อเกิดปัญหาทั้งสิ้น แต่หากรู้จักระมัดระวังตัดไฟเสียแต่ต้นลม ความอยากได้ อยากมี อยากเป็น ก็จะอยู่ในขีดจำกัด มีความพอใจ มองถึงประโยชน์ ดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุขในสังคม

กามคุณ 5 เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นสิ่งที่ควรตัดออกจากจิตใจ รูปเสียง กลิ่น รส สิ่งที่กระทบกายทั้งหลายล้วนเป็นบ่อเกิดของกิเลสสิ่งที่ไม่ดีทั้งหลาย หากบุคคลใดไม่มีสติ เผลอไปตามอำนาจของสิ่งน่าปรารถนาเหล่านี้ ก็นำความทุกข์ร้อนมาสู่ตนเองและคนอื่น

กามคุณ 5 นี้เป็นสิ่งที่ทำให้คนที่ไม่มีปัญญาหลงมัวมัว ติดพันกับสิ่งที่ตนรักที่ตนปรารถนาไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อไม่ได้ก็ทุกข์ อิจฉาริษยา มีความพยาบาทปองร้าย ก่อเกิดความทุกข์ร้อน ความวุ่นวายต่างๆตามมา กามคุณนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงย้ำให้คิดพิจารณาด้วยเหตุและผล มองให้เห็นถึงสภาพความเป็นจริงว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเปลี่ยนแปลงตามสภาพธรรมชาติตามกาลเวลา ไม่ควรยึดติด ไม่ควรยึดมั่น แย่งชิงมาเป็นของตัวเอง

ศีล เป็นอีกหลักธรรมหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงใช้สอนเพื่อที่จะพัฒนากลุ่มเป้าหมายที่มีสติปัญญาปานกลางนี้ เพราะศีลถือว่าเป็นระเบียบวิธีปฏิบัติหรือข้อปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันของสังคมมนุษย์ซึ่งมีลักษณะวิธีชีวิตที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นสังคม

สังคมมนุษย์ถือได้ว่าเป็นสัตว์สังคมชั้นสูง สูงกว่าสัตว์อื่นๆปกติทั่วไป เพราะสามารถพัฒนาได้ มีสติปัญญา มีคุณธรรม มีความดีงาม มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน

การที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นคณะจำเป็นต้องมีแนวทางการปฏิบัติที่ตกลงร่วมกันมา เรียกว่ากฎหมาย หรือระเบียบแบบแผนที่หากใครไม่ทำตาม ปฏิบัติตามก็จะได้รับการลงโทษ ศีลไม่ใช่กฎหมายหรือระเบียบแบบแผนที่คนทำผิดแล้วจะต้องได้รับการลงโทษ แต่ศีลเป็นแนวทางการปฏิบัติที่ดีงาม สอนให้คนมีความประพฤติปฏิบัติที่ดีงาม และอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

ในระดับสติปัญญาขั้นนี้นักพัฒนาควรส่งเสริมให้บุคคลเหล่านี้พัฒนาตัวเองให้มีความสามารถ ความถนัดในข่ายงานของตัวเอง เพิ่มศักยภาพการทำงานของตัวเองให้มากขึ้น ค่อยกระตุ้นและส่งเสริมให้กำลังใจในการทำงาน อาศัยเวลาให้กลุ่มคนเหล่านี้ได้พัฒนาตัวเอง

ในระดับที่มีสติปัญญาน้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงหลักของการกระทำที่นำไปสู่ทางแห่งความเสื่อมและนำไปสู่ความไม่เสื่อม(ทางแห่งความดีและทางแห่งความเสื่อม) 3 ทาง คือเน้นให้คนได้เข้าใจหลักเบื้องต้นของการทำความดีและความไม่ดีครอบคลุมการกระทำทาง กาย วาจา ใจ ซึ่งถือว่าเป็นการพัฒนาครบทุกองค์ประกอบของคน ทั้งการกระทำภายนอกคือทางกายและการกระทำภายในคือจิตใจที่สัมพันธ์กันกับการกระทำ

การกระทำ 3 ทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสแสดงเพื่อพัฒนาบุคคลระดับนี้ เป็นหลักการที่สอนให้มีสติควบคุมทุกทางที่จะเป็นทางแห่งความเสื่อม อันจะเกิดมาจากภายในจิตใจ คือความคิดเป็นหลัก เมื่อเกิดความคิดที่ไม่ดี พึงมีสติระงับ หรือหยุดความคิดนั้นเสีย เพราะจะเป็นทางให้เกิดการกระทำและคำพูดไม่ดี

ดังนั้น หลักของอกุศลกรรมบถและกุศลกรรมบถจึงเป็นเสมือนทางสองสายที่จะนำคนไปสู่ทางที่ดีที่ประเสริฐและทางที่นำไปสู่สิ่งที่ไม่ดีซึ่งเป็นผลอันเกิดจากการเลือกกระทำในแต่ละทาง การแสดงหลักการกระทำสองทางนี้เป็นการแสดงการเปรียบเทียบให้เห็นอย่างชัดแจ้งถึงช่องทางในการทำดีกับสิ่งที่ไม่ดี ทางที่เป็นบุญกับทางที่เป็นบาป

การปฏิบัติตามหลักของกุศลกรรมบถนี้ถือได้ว่าเป็นหลักการพัฒนามนุษย์ระดับสติปัญญาน้อยได้ครอบคลุมถึงแนวทางปฏิบัติได้อย่างชัดเจน หากมนุษย์ในระดับนี้ถือปฏิบัติในหลักกุศลกรรมบถก็จะประสบแต่ความสุขความเจริญ เป็นพื้นฐานในการปฏิบัติในขั้นสูงขึ้นอีกต่อไป

ในระดับของกลุ่มเป้าหมายที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนา โดยปกติคนกลุ่มนี้ไม่ใช่คนที่ไม่มีสติปัญญาหรือเป็นคนโง่ เพียงแต่บุคคลกลุ่มนี้มีความเห็นความเข้าใจผิดเพราะได้ยินได้ฟัง ได้รับการสั่งสอนมาผิด บุคคลกลุ่มนี้จึงมีความเข้าใจและมีความเห็นอย่างนั้นมาโดยตลอด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงใช้การสนทนาเพื่อสอบถามเพียงแค่ความคิดเห็น ความเข้าใจของอีกฝ่ายไม่ได้ตรัสอธิบายลงลึกถึงรายละเอียด

ความเข้าใจที่ใช้คำบัญญัติเกี่ยวกับ"การกระทำ"และความเข้าใจถึงหลักของการกระทำที่ให้ผลแตกต่างกัน เป็นสิ่งที่ยืนยันแนวความคิดของทั้งสองฝ่าย เมื่อต่างฝ่ายต่างยืนยันแนวความคิดของตนเองถึง 3 ครั้ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาถึงลักษณะของกลุ่มเป้าหมายนี้แล้วก็มิได้ทรงตรัสอธิบายเกี่ยวกับรายละเอียดของเนื้อหาต่อเพราะเห็นว่า

กลุ่มเป้าหมายนี้ยังไม่พร้อมต่อการพัฒนา ถึงแม้จะทรงแสดงธรรมหรือแสดงรายละเอียดที่ลึกซึ้งกว่านี้ กลุ่มเป้าหมายเหล่านี้ก็ไม่อาจเข้าใจได้ จึงต้องปล่อยให้บุคคลเหล่านี้สะสมองค์ความรู้ให้มากพอ จึงจะมีโอกาสได้เข้าใจหลักคำสอนและพร้อมต่อการพัฒนาในโอกาสต่อไป

การที่จะพัฒนากลุ่มเป้าหมายระดับนี้นักพัฒนาต้องทำความเข้าใจในลักษณะทางความคิด กระบวนการคิดของกลุ่มเป้าหมายนี้ก่อน ให้เวลาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและแนวความคิดจากนั้นจึงค่อยบอกจุดมุ่งหมาย ทำความเข้าใจเกี่ยวกับเป้าหมายขององค์กร มีกระบวนการฝึกอบรม แนะนำแนวทางปฏิบัติให้ชัดเจน เมื่อกลุ่มเป้าหมายระดับนี้สะสมองค์ความรู้มากพอก็จะเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาองค์กรได้

9. **ด้านการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมหลังได้รับฟังการแสดงพระธรรมเทศนา** การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเป็นผลสืบเนื่องจากการที่ได้รับฟังการแสดงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งจะมีผลของการเปลี่ยนแปลงที่คล้ายกันบ้าง แตกต่างกันบ้างตามแต่ระดับของกลุ่มบุคคลที่เป็นเป้าหมาย ซึ่งแยกอธิบายได้ดังนี้

ในระดับของกลุ่มเป้าหมายที่มีสติปัญญาปานกลาง เนื่องจากกลุ่มเป้าหมายเหล่านี้มีความสนใจและนับถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว การได้ฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเปรียบเสมือนการเน้นย้ำถึงแนวทางการปฏิบัติของตัวเอง การได้ยินได้ฟังเรื่องเดิมจะเป็นการช่วยย้ำเตือนถึงแนวทางการปฏิบัติและความเข้าใจในเนื้อหา ทำให้มั่นใจในแนวทางการปฏิบัติมากยิ่งขึ้น

กลุ่มเป้าหมายกลุ่มนี้นักพัฒนาเพียงแต่ชี้แจงเป้าหมายขององค์กรให้ฟัง และกล่าวย้ำถึงแนวทางการปฏิบัติก็จะช่วยให้กลุ่มเป้าหมายกลุ่มนี้ทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะโดยปกติกลุ่มเป้าหมายกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีความเข้าใจในหลักของการปฏิบัติ หลักการทำงานขององค์กรอยู่แล้ว การกล่าวย้ำถึงหลักการและเป้าหมายในการทำงานขององค์กรจึงเป็นเหมือนการให้ความมั่นใจแก่พนักงานหรือกลุ่มคนเหล่านี้ว่าการทำงานเป็นไปตามจุดมุ่งหมายขององค์กร

กลุ่มเป้าหมายที่มีระดับสติปัญญาน้อย กลุ่มเป้าหมายกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีลักษณะทางความคิดความเข้าใจที่ช้า และเป็นผู้ที่พึ่งได้ยินได้ฟังหัวข้อธรรม จึงยังไม่สามารถที่จะเข้าใจในความหมายของหลักธรรมได้อย่างลึกซึ้ง การอธิบายขยายความ การตอบข้อคำถาม การตอบข้อสงสัยของคนกลุ่มนี้จึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่จะทำให้กลุ่มเป้าหมายที่มีสติปัญญาน้อยนี้ได้เข้าอย่างชัดเจน มีความเข้าใจ และมีความเห็นที่ถูกต้องนับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก ถือหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นแนวทางปฏิบัติในการดำเนินชีวิต

การพัฒนากลุ่มเป้าหมายกลุ่มนี้ นักพัฒนาต้องทำความเข้าใจในหลักของความแตกต่างระหว่างบุคคล ความสามารถในการเรียนรู้ ข้อจำกัดในด้านสติปัญญา การที่จะทำให้กลุ่มบุคคลเหล่านี้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมตามที่องค์กรต้องการได้นั้น นักพัฒนาจะต้องพยายามอธิบายถึงหลักการปฏิบัติให้กลุ่มเป้าหมายนี้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนและสอบถามถึงความเข้าใจของแต่ละบุคคลรวมถึงการให้โอกาสในการซักถามปัญหาที่ไม่เข้าใจ หมั่นประชุมสอนงานฝึกงานให้บ่อยๆ กลุ่มเป้าหมายเหล่านี้ก็สามารถมีความเข้าใจและทำงานตามความมุ่งหมายหรือจุดมุ่งหมายขององค์กรได้

กลุ่มเป้าหมายที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนา กลุ่มเป้าหมายระดับนี้เป็นกลุ่มที่ไม่มีผลการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเนื่องจากเป็นการสนทนาสอบถามความคิดเห็นของแต่ละฝ่ายในเรื่องเดียวกัน เมื่อความคิดเห็นไม่ตรงกันก็แยกย้ายกันไป ยังไม่มีโอกาสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าจะได้ทรงอธิบายขยายความของรายละเอียดในเรื่องหัวข้อธรรมดังกล่าว การที่กลุ่มบุคคลระดับนี้ไม่สามารถเข้าใจหลักธรรมดังกล่าวได้นั้นเพราะว่ากลุ่มบุคคลระดับนี้ยังไม่ได้สะสมองค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวมากพอ อาจถือเป็นเรื่องใหม่สำหรับคนระดับนี้ การพัฒนาจึงต้องปล่อยให้กลุ่มคนเหล่านี้ได้สะสมองค์ความรู้ให้มากพอที่จะเข้าใจในหลักธรรมในขั้นต้นและมีความเห็นที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาเสียก่อน การพัฒนาจึงจะได้ผลและทำให้กลุ่มบุคคลระดับนี้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและมีความเจริญตามหลักพุทธศาสนาได้

การพัฒนากลุ่มบุคคลระดับที่ไม่พร้อมต่อการพัฒนานี้ นักพัฒนาต้องอาศัยเวลาในการฝึกอบรมและพัฒนาในด้านองค์ความรู้ในการทำงาน บุคคลกลุ่มนี้ถึงแม้จะเป็นกลุ่มที่ต้องอาศัยเวลาและความอดทนของนักพัฒนาในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมให้เป็นไปตามคุณลักษณะและเป้าหมายขององค์กร แต่ก็เป็นกลุ่มที่สามารถพัฒนาได้และเป็นบุคคลากรที่มีคุณค่าขององค์กรได้หากได้รับการอบรม ส่งเสริมการเรียนรู้ ปรับเปลี่ยนทัศนคติความคิดเห็นต่อการทำงานได้ ก็จะสามารถทำงานให้กับองค์กรได้อย่างมีคุณภาพและเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาองค์กรในโอกาสต่อไป

ข้อดีในการนำแนวทางการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนาไปใช้

พระพุทธศาสนามีแนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ถือว่า มนุษย์ทุกคนสามารถพัฒนาได้ตามศักยภาพของตนเอง และมีระดับการพัฒนา ความเจริญ ความสุขสงบตามระดับสติปัญญาของแต่ละบุคคลที่จะพัฒนาได้ ฉะนั้นข้อดีในการนำแนวทางการพัฒนาฯไปใช้จึงมีดังต่อไปนี้

1. เป็นการพัฒนาที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคลเป็นหลัก และมีองค์ประกอบของการพัฒนาที่ครอบคลุมกลุ่มบุคคลแต่ละระดับได้อย่างชัดเจน

2. เป็นการมุ่งพัฒนามนุษย์ในฐานะที่เป็นมนุษย์ ไม่ใช่พัฒนามนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากรขององค์กร

3. เป็นการพัฒนาที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อทำให้มนุษย์มีความเป็นอยู่อย่างพอเพียง ไม่ใช้ของฟุ่มเฟือย ไม่หลงในวัตถุภายนอก มุ่งเน้นถึงความเป็นประโยชน์เป็นหลัก

4. แนวคิดการพัฒนามีองค์ประกอบที่หลากหลายและครอบคลุมการพัฒนาในแต่ละระดับสติปัญญา

5. เป็นแนวคิดการพัฒนาที่มุ่งพัฒนาความสุขสงบของจิตใจและพัฒนาพฤติกรรมการเป็นอยู่ให้ดีขึ้น

6. เป็นแนวคิดการพัฒนาที่สอนให้มนุษย์รู้จักความสุขสงบที่แท้จริงของชีวิต

ข้อพึงระวังในการนำแนวทางการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนาไปใช้

แนวคิดการพัฒนามนุษย์ที่ได้จากการสังเคราะห์พระสุตตันตปิฎกมีข้อพึงระวังในการนำไปใช้ดังต่อไปนี้

1. การพัฒนาตามแนวคิดในพระสุตตันตปิฎกนั้นผู้สอนหรือนักพัฒนาควรทำความเข้าใจให้ชัดเจนเกี่ยวกับองค์ประกอบของการพัฒนา และเลือกใช้ให้เหมาะสมกับกลุ่มบุคคลหรือกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนา

2. นักพัฒนาหรือผู้สอนต้องฉลาดในการมองคน ดูคนออก รู้จักลักษณะนิสัยส่วนตัวของบุคคลนั้นๆเพราะถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญในการพัฒนา

3. องค์ประกอบของการพัฒนาเป็นสิ่งสำคัญที่นักพัฒนาหรือผู้สอนควรเลือกให้ตรงกับจริต(ลักษณะนิสัยส่วนตัว)และวิธีการเรียนรู้ในแต่ละกลุ่มเป้าหมาย

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากผลการวิจัยในเรื่อง การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา: การสังเคราะห์เนื้อหาจากพระสุตตันตปิฎก ขอเสนอแนะผู้มีส่วนเกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ควรสนับสนุนการศึกษาพระไตรปิฎกในแง่มุมของการสร้างทฤษฎีการพัฒนาด้านต่างๆ จากองค์ความรู้ในพระไตรปิฎก

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (สกศ.) กระทรวงศึกษาธิการ (ศธ.) ควรนำความรู้จากพระไตรปิฎกไปปรับและพัฒนาให้เป็นหลักสูตรการเรียนการสอนสำหรับเด็ก ไม่เพียงแต่เป็นการสอนธรรมศึกษา

มหาวิทยาลัย โดยเฉพาะมหาวิทยาลัยสงฆ์ควรให้ความสำคัญและสนับสนุนให้มีการศึกษาพระไตรปิฎกและใช้แนวทางการพัฒนาในพระไตรปิฎกมาเป็นแนวทางการพัฒนามนุษย์ในปัจจุบัน

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ควรกำหนดนโยบายและวางแผนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยการประยุกต์ใช้แนวคิดการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนาในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ คหปติวรรค เพื่อเพิ่มคุณภาพให้กับทรัยกรมนุษย์ในทางสังคมและทางเศรษฐกิจของชาติ

กระทรวงศึกษาธิการและทบวงมหาวิทยาลัย ควรทำการวางแผนการศึกษากำหนดให้มีหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นหลักสูตรการเรียนการสอนทั้งภาคบังคับ ได้แก่ ระดับประถมศึกษา และนอกภาคบังคับได้แก่ ระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา ตลอดจนดำเนินการบริหารการศึกษาของชาติให้เป็นไปตามนโยบายและแผนที่กำหนดไว้

สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน และคณะกรรมการข้าราชการประเภทต่างๆควรทำการวางแผนและดำเนินการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่อยู่ในระบบราชการโดยจัดให้มีการวางแผนพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การสรรหาและว่าจ้างบุคลากร การประเมินผลการปฏิบัติงาน การเลื่อนตำแหน่ง การฝึกอบรม และการพัฒนาตลอดจนการเปิดโอกาสให้ทรัพยากรมนุษย์ในองค์การมีความก้าวหน้าในสายงาน ให้สอดคล้องกับหลักธรรมจากพระพุทธศาสนา ในพระสุตตันตปิฎก

2. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

ฝ่ายพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การ ควรจัดให้มีฝ่ายพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักการพัฒนาจากพระสุตตันตปิฎก และหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาขึ้นโดยเฉพาะ หน่วยงานดังกล่าวจะมีหน้าที่ในการกำหนดนโยบายและวางแผนในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ รวมทั้งการดำเนินงานและการควบคุมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้เป็นไปตามนโยบายที่กำหนดไว้

ผู้บริหารทุกระดับชั้นในองค์การมีหน้าที่รับผิดชอบในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ขององค์การ ผู้บริหารงานทรัพยากรมนุษย์หรือผู้บริหารฝ่ายพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มีหน้าที่รับผิดชอบในการกำหนดแผนดำเนินการ ดำเนินการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้วยหลักธรรมให้สอดคล้องกับนโยบายและระดับองค์การ และผู้บริหารระดับต้นได้แก่หัวหน้าหรือผู้บังคับบัญชาขั้นต้นของพนักงาน มีหน้าที่ส่งเสริม สนับสนุน ตลอดจนควบคุมดูแลการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในความรับผิดชอบของตน โดยการสอนแนะงาน ให้ความรู้เกี่ยวกับงาน ประเมินผลการปฏิบัติงาน

ตลอดจนปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของพนักงานให้เป็นไปตามที่องค์การต้องการและสามารถปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นักวิชาการและวิทยากรควรทำหน้าที่ในการสอนหรือฝึกอบรมให้แก่ทรัพยากรมนุษย์ด้วยหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นนักวิชาการหรือวิทยากรขององค์การเอง หรือนักวิชาการและวิทยากรซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิจากภายนอกองค์การ

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักธรรมของตัวพนักงานเองจะประสบผลสำเร็จได้ย่อมขึ้นอยู่กับความตั้งใจและความเต็มใจของพนักงานที่จะเข้ารับการศึกษา การอบรม การพัฒนา ตลอดจนการพัฒนาตนเอง โดยมีจุดมุ่งมั่นเพื่อที่จะทำงานในองค์การได้อย่างมีความสุข มีประสิทธิภาพประสิทธิผล และมีความก้าวหน้าในสายงานหรือสายอาชีพต่อไป

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ศึกษาเรื่องการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา 3 ซึ่งเป็นหลักการพัฒนาครบทุกด้านของชีวิต ว่าสามารถนำมาพัฒนามนุษย์ในสังคมปัจจุบันให้มีความสุขความเจริญได้อย่างไร

2. ศึกษาเรื่องการพัฒนามนุษย์ตามหลักของสันโดษ ซึ่งเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างพอเพียงในสังคม ว่าสามารถนำมาพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสังคมปัจจุบันให้มีความเป็นอยู่อย่างพอเพียงได้อย่างไร

3. ศึกษาเรื่องการพัฒนามนุษย์ตามหลักของ กรรม 3 ซึ่งเป็นแนวทางที่ทำให้มนุษย์เชื่อในการกระทำของตน เป็นหลักของการอยู่รวมกันในสังคม ว่าสามารถนำมาพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสังคมปัจจุบันให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขได้อย่างไร